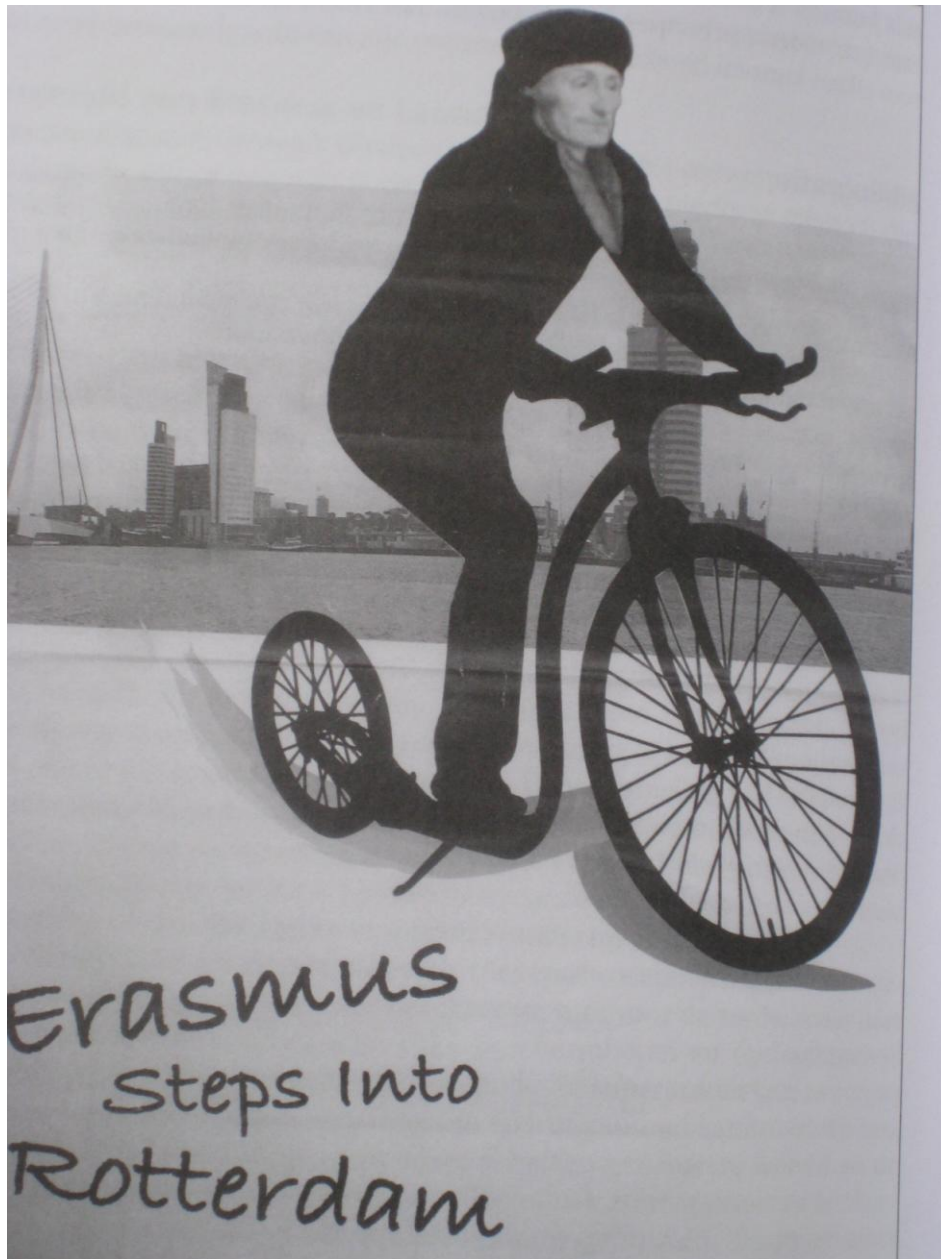

3. Erasmiaanse 'waarden'

(Lezing op 28 oktober 2008 voor leerlingen E&M Erasmiaans)

Er is mij gevraagd om jullie iets te vertellen over 'erasmiaanse waarden'¹³. Ik heb ooit een verhaal geschreven over de vanzelfsprekendheid van het hanteren van 'normen en waarden' op onze school, waarin ik voorstellen deed hoe de leraren en de leerlingen bewust invulling

¹³ Verhaal in *Arminius* voor de leerlingen met profiel *Economie & Maatschappij*, op de feestdag van het Erasmusjaar, 28 oktober 2008.

konden geven aan die ‘erasmiaanse vorming’¹⁴. Het ging vooral om het *bevorderen van tolerantie* en het *aanleren van het vermogen tot zelfkritiek*. In een ander verhaal schreef ik over het belang dat Erasmus hechtte aan *vredelievendheid* en vriendschap, niet alleen in de wereldverhoudingen maar ook in het klaslokaal¹⁵. Misschien verklaren beide verhalen dat de lustrumraad mij heeft gevraagd jullie wat te vertellen over de ‘waarden’ in het werk van Erasmus. Dan vooraf iets over de *vorm* van deze lezing. Ik heb ervoor gekozen om Erasmus vaak *zelf* te laten spreken. *Ad fontes*, naar de bronnen, was de lijfspreuk van de humanisten, en vijfhonderd jaar na Erasmus is zijn werk zelf een bron.

Wie was Erasmus? Zijn vader was een Rotterdamse priester en zijn moeder was de dochter van een Goudse geneesheer: hij was dus niet slechts een bastaard maar ronduit een *verboden* kind. Een priester mag geen seksuele gemeenschap hebben, geen geliefde en al helemaal geen kinderen. We zijn hier bijeen op zijn geboortedag (28 oktober), maar we kennen niet zijn geboortjaar. Was het 1466, 1467 of 1469? Dat heeft ermee te maken dat Erasmus een dichte mist opwierp rond de huiselijke situatie bij zijn geboorte. Hij was een Rotterdams jongetje, dat met een jaar of zes naar Gouda verhuisde en dat als volwassene nooit meer in Rotterdam is teruggekomen. Hij had een torenhoge ambitie, een onnavolgbaar talent en hij had een onstuitbare werklust. Hij bereisde een flink deel van het Zuiden en Westen van Europa, kreeg correspondentie met vele groten van die tijd, vorsten, pausen en geleerden, en hij verscheen als een van de eerste schrijvers uitbundig in boekdruk. Ten tijde van Erasmus immers breekt de boekdrukkunst door, en daarmee een eerste democratisering van de hoge cultuur. Deze Erasmus ondertekende zijn duizenden brieven en geschriften onveranderlijk met *Erasmus Roterodamus*, Erasmus van Rotterdam. Daarom is hij onze patroon, en daarom zitten we hier.

Erasmus was een humanist. Dat was, zoals jullie wel weten, in de zestiende eeuw een beoefenaar van vakken die bekend stonden als de *studia humanitatis*: grammatica, retorica, logica en geschiedenis. Deze vakken kwamen in het middeleeuwse onderwijs mondjesmaat aan bod, want vanaf 1200 tot omstreeks Erasmus ging men op de universiteiten uit van het aristotelisch wetenschapsbegrip: werkelijke kennis was slechts dat wat noodzakelijk, onveranderlijk en algemeen is¹⁶. Tijdens de middeleeuwen richtten de geleerden zich vooral op de onveranderlijke werkelijkheid van de metafysica, want alleen daar zou men ‘wetenschappelijke’ kennis vinden. Men zocht in de boeken naar onveranderlijke essenties, bijvoorbeeld van de mens, van de staat of van de boom.

¹⁴ Leo Molenaar, *Het verborgen curriculum; ‘Vorming’ op het Erasmiaans Gymnasium*, in *Verscheiden maar toch één; Over de interculturele vorming van jongeren*, Gent 2005.

¹⁵ Leo Molenaar, *Erasmus als pacifist: kosmopoliet of kleinburger?*, in *Ex Pluribus Unum; 675 jaar Erasmiaans Gymnasium*, Rotterdam 2004.

¹⁶ Henri Krop: rede bij het Symposium Erasmus-Gülen, ook op 28 oktober 2008. Ik gebruik een flink stuk van het begin van die redevoering. De organisatoren waren de *Dialogacademie* en de stichting *Huis van Erasmus*, beide te Rotterdam.

De ‘humanisten’, een stroming van geleerden die ontstaat met de opkomst van de Italiaanse stadstaten met een nieuwe handelsgeest en een herboren individualisme, vonden daarentegen dat door die dorre ‘scholastiek’ de werkelijkheid van de mens en de samenleving buiten beeld raakten. Wat baat de kennis van eeuwige waarheden als we daardoor geen *beter mens* worden, vroegen zij zich af. Het voornaamste doel van Erasmus’ bekendste werk van precies vijfhonderd jaar geleden, de *Lof der Zotheid*, is volgens de filosoof Henri Krop om deze middeleeuwse geleerdheid belachelijk te maken. De scholastici zijn geen wijzen, maar ze zijn in werkelijkheid *dwazen*, terwijl *Stultitia*, de godin van de *Zotheid*, de wereld ironisch van commentaar voorziet. De *Zotheid* staat voor de ware wijze, die net als Socrates of Erasmus *weet dat hij niets weet*. Erasmus’ commentaar is pikant, zoals jullie wel weten als je tijdens het ‘Erasmusproject’ in de bovenbouw de passages hebt gelezen over *de taalmeesters*, over leraren. Maar de striemende kritiek is in *De Lof der Zotheid* is gericht tegen de godgeleerden en de monniken. Ik citeer een passage over de godgeleerden¹⁷, die overigens is vertaald door een oud-rector van ons gymnasium:

“Veilig achter een drom van magistrale bepalingen, sluitredenen, gevolgtrekkingen, ontwikkelde en ingewikkelde voorstellingen, bezitten zij zulk een tal van schuilhoeken dat zelfs de ijzeren netten van Vulcanus hen niet kunnen vasthouden. Zij weten te ontsnappen door middel van onderscheidingen, waardoor zij alle knopen als met een bijl van Tenedos doorhakken, en altijd hebben zij pas uitgedachte woorden en monsterachtige uitdrukkingen in voorraad. Zo verklaren zij verder geheel naar hun goedvinden de ondoorgrondelijke geheimenissen, bijvoorbeeld op welke wijze de wereld geschapen is en geordend; langs welke wegen de erfzonde over het nageslacht is gekomen; op welke wijzen, in welke grootte en in hoe weinig tijd Christus in de schoot van de heilige maagd voldragen is; hoe bij het avondmaal bijkomstige dingen afgescheiden van de substantie kunnen bestaan. Maar dit is voor Jan en Alleman. De volgende strijdvrage achten zij eerst grote, en om hun eigen woorden te bezigen, verlichte Godgeleerden waardig. Daarom worden zij bij deze, als zij soms voorkomen, recht wakker: kan er sprake zijn van een meetbaar tijdstip bij de goddelijke geboorte? Is Christus in meer dan één opzicht Gods zoon? Is de stelling mogelijk: God, de vader, haat de zoon? Kan God de gestalte aannemen van een vrouw, een duivel, een ezel, een pompoen of een keisteen? Maar dan: hoe zou een pompoen gepreekt en wonderen verricht hebben en hoe had hij moeten worden gekruisigd? Wat zou Petrus gewijd hebben als hij het misoffer had opgedragen gedurende de tijd dat Christus’ lichaam aan het kruis hing? Zou men Christus gedurende diezelfde tijd een mens hebben kunnen noemen? Zal het na de opstanding geoorloofd zijn te eten of te drinken? Blijkbaar willen zij reeds nu voorzorgsmaatregelen nemen tegen die honger en die dorst. Zij beschikken verder over een eindeloos aantal nog fijner haarkloverijen, over begrippen, betrekkingen, algemene vormen, bijzondere eigenaardigheden, wezenlijkheden, zaken alleen zichtbaar voor de ogen van hem, die zulke scherpe ogen

¹⁷ Erasmus, *Lof der Zotheid*, 1508, in de vertaling van J.B. Kan (rector van het *Erasmiaans Gymnasium*) en bewerkt door A.H. Kan, Middelburg, 1912.

bezit dat hij in staat is ook door de dikste duisternis heen het nergens bestaande waar te nemen.”

En ga zo maar door, op de manier van Gerrit Komrij, twintig pagina's lang met bijtend sarcasme – Erasmus' spreekwoordelijke ironie is hier op stal gezet – terwijl zich na 1492 niettemin vanuit Spanje de ketterverbrandingen verspreiden, waarbij de slachtoffers voor heel wat minder worden verbrand dan Erasmus zich hier veroorlooft.

Tegenover de duistere dogmatiek van de Middeleeuwen stelden 'de humanisten' het licht van de Oudheid en de zuivering van het hun overgeleverde christendom. Erasmus was in het noorden van Europa hun leidsman. Zij hadden een nieuw kennisideaal en revolutionaire opvattingen over opvoeding. Zij zochten volgens Krop naar kennis die ertoe kan bijdragen dat wij goede mensen worden, naar kennis die bijdraagt tot eruditie of beschaving, naar kennis die je karakter verbetert. Iemand met karakter werd verondersteld goed te spreken, te schrijven, te denken en bovenal te handelen, waardoor hij zijn medeburgers door woord en daad tot voorbeeld kon zijn. Ware beschaving toont zich volgens hen voortdurend in een fijnzinnige en afgewogen, elegante levensstijl. Het humanisme was een individueel gericht kennisideaal, dat door *persoonlijk contact tussen leraar en leerling* werd overgedragen. Zij meenden dat kinderen kennis en eruditie konden opdoen door *imitatio* en *aemulatio*, navolgen en overtreffen, van voorbeeldige mensen, vooral ook van wijsgeren uit de Oudheid. Zij wilden tot een zuivering komen van de traditionele cultuur, en daarom moesten zij teruggaan tot de bronnen van wijsheid en vroomheid. Het ging Erasmus om het vermengen van de schoonheid en wijsheid van de Romeinse en Griekse cultuur met de oorspronkelijke openbaring van het christelijk geloof: om een hergeboorte (Renaissance) van de cultuur.

Onderwijs en opvoeding stonden centraal in de idealen van deze Renaissance. Vandaar dat een geleerde zoals Erasmus niet slechts een half dozijn boeken schreef over 'opvoeding'. Ook grote projecten zoals zijn *Adagia* (een fonds van spreekwoorden uit de Oudheid, steeds voorzien van pagina's lang historisch en filologisch commentaar, dat in dertig jaar groeide van honderd naar ruim vierduizend stuks) en zijn *Colloquia* (een serie van allengs een vijftig 'samenspraken', toneelstukjes uit het dagelijks leven bijna, waarin personages hun opvattingen geven over actuele kwesties) stonden in het teken van de opvoeding. Hij stelde zijn encyclopedische kennis en zijn beeldend vermogen ter beschikking van een nieuw publiek van 'burgers', dat hij wilde 'beschaven'.

Welke *visie op de mens* zit daarachter bij de humanist Erasmus? Zijn pedagogische visie is een mengsel van optimisme en pessimisme. Want volgens Erasmus zal een kind, aan zichzelf overgelaten, snel verwilderen (dat is pessimistisch), maar kan een bekwame opvoeding van deze *massa informis* (ongevormde massa) een uitstekend mens maken (dat is optimistisch). *Een mens wordt immers niet geboren, maar gevormd: homines non nascuntur sed finguntur.*

Een voormalige leerlinge, Irene Simons, heeft er in een briljant artikel op gewezen¹⁸, dat dit realistische mengsel van Erasmus exact tegengesteld is aan dat van het hoofdwerk van de

¹⁸ Irene Simons, *Opvoeding en onderwijs naar Erasmus op de drempel van de 21^e eeuw* in *Ex Pluribus Unum; 675 jaar Erasmiaans Gymnasium*, Rotterdam 2004.

pedagoog Jean Jacques Rousseau, *Emile*, van 1762, dus tweeënhalve eeuw later. Bij Rousseau is het kind Emile goed zoals het uit de schepping komt (dat is optimistisch), terwijl het verdorven raakt in de handen van de opvoeders (dat is pessimistisch). Die volwassenen moeten dan ook met hun tengels van de kinderen af blijven: dat is dan precies het omgekeerde van Erasmus' visie. Vijftien jaar geleden, toen de staatsideologie van de *Tweede Fase* nog dominant was in het voortgezet onderwijs, draaide alles zogenaamd om de leerling, en speelde de leraar opeens geen rol van betekenis meer: dat was Rousseau ten voeten uit, tweeënhalve eeuw na *Emile*, vijf eeuwen na Erasmus. Als sommige onderwijsideologen van 'het nieuwe leren' beweren dat het onderwijs aan de kinderen, of aan de studenten, zelf overgelaten moet worden, leeft die romantische droom van Rousseau voort. De slingerbeweging, die de onderwijskunde helaas typeert, slaat vandaag de dag gelukkig weer door naar de opvattingen van Erasmus. Waarbij we in gedachten moeten houden dat Erasmus weliswaar pleit voor de beslissende rol van een met de kinderen sympathiserende leraar, maar dat hij als voorwaarde stelt dat die zijn leerstof aantrekkelijk maakt.

Humanisten zoals Erasmus wilden de leerlingen een gereedschapskist met nieuwe 'waarden' aanreiken voor een optimistische toekomst waarin hun *Republiek der Letteren* zou heersen op aard. Ik moet vanochtend kiezen uit wat ik aan 'waarden' wil behandelen in zijn werk. Ik kies voor 'fijne manieren en omgangsvormen' (1), de verdraagzaamheid of 'tolerantie' (2) en de 'vredelievendheid' (3), die in de wandeling vaak *erasmiaans* worden genoemd.

1. Etiquette¹⁹ (*De civilitate morum puerilium*)

Ik begin met een boekje over etiquette, een vijftientig pagina's groot. Dit boekje, nieuw in zijn soort en honderdvoudig nagebootst, heeft volgens de socioloog Norbert Elias in diens *Über den Prozess der Zivilisation* (1939) een 'onmetelijke betekenis' gehad voor de Europese cultuurgeschiedenis. Hoe horen kinderen zich in het gezelschap van volwassenen te gedragen? Immers, zoals het in een zeventiende-eeuwse vertaling heet: doel van de opvoeding is dat 'het teder gemoedt zich gewenne tot de beleeftheit der Seden, terstont van de eerste beginselen des levens af'.²⁰ Ik kies enkele verspreide citaten waaruit het vermogen van Erasmus naar voren komt om kinderen scherp te observeren. Vergeten we niet zijn motto:

¹⁹ Erasmus, *Etiquette*, de eerste van vijf pedagogische verhalen in *Opvoeding*, Atheneum, Amsterdam 2006. Vertaald en toegelicht door Jeanine de Landtsheer en Bé Breij. De Latijnse titel is *De civilitate morum puerilium*, (Freiburg, 1530) en gaat over 'de goede manierlijcke seden', zoals de eerste Nederlandse vertaling luidde, en is klaarblijkelijk bestemd voor *jongens*. Erasmus *pleit wel* voor onderwijs aan meisjes, maar de eerste vrouwelijke leerlingen komen pas rond 1890 op ons gymnasium.

²⁰ De filosoof Sperna Weiland heeft over de opvattingen van Erasmus over opvoeding twee prachtige, praktische artikelen geschreven: een voor de Erasmus Universiteit (1986) en een voor het Erasmiaans Gymnasium (1994). J. Sperna Weiland, *Het verre land Utopia; De denkbeelden van Erasmus over opvoeding en onderwijs* in *Erasmus, de actualiteit van zijn denken*, Zutphen 1986. En J. Sperna Weiland, *Erasmus en het onderwijs; Werkelijkheid en Utopie*, in *Het Erasmiaans Gymnasium na 666 jaar*, Rotterdam 1994.

“Hoewel het uiterlijk fatsoen samenhangt met een goed geordende geest, stellen we toch vast dat soms integere en geleerde mannen het laten afweten in de omgang, omdat hun leraren geen oog hadden voor dit aspect.”

Erasmus wil de toekomstige burger, of hij nu geleerde, handwerksman, schepen of geneeskundige is, behoeden voor onbewust wangedrag. Hij schrijft het kind allerlei gedragingen voor, van oogopslag tot tafelmanieren, van hygiëne tot slaapkamerpraktijken. Over de ‘oogopslag’ bijvoorbeeld dit:

“Wil de goedgevormde geest van een jongen in alle opzichten tot uiting komen (en hierbij speelt het gezicht de belangrijkste rol) dan dient hij een rustige, vaste, respectvolle blik te hebben. Hij mag niet grimmig kijken: dat verraadt een nors karakter; niet uitdagend: dat is een teken van schaamteloosheid. Zijn ogen mogen niet draaien of dwalen: dat wijst op waanzin. Hij mag niet steels kijken zoals iemand met een slecht geweten of iemand die wat in de zin heeft; hij mag de ogen niet opensperren als een idioot. Hij mag niet voortdurend met de ogen knipperen: dat wijst op wispelturigheid. Evenmin mag hij de ogen openspalken als iemand die met verbijstering is geslagen (daar heeft Sokrates al op gewezen) of ze tot spleetjes knijpen, wat een teken van woede is. Een suggestieve of sprekende blik wijst op vrijpostigheid. Nee, de ogen moeten een rustige en vriendelijke aard vol respect uitstralen.”

Erasmus werkt aan wat de standaard in de Europese cultuur zal worden. Komen mensen vanuit andere werelddelen en culturen Europa binnen, dan zullen hun tradities vaak conflicteren met de onze. Erasmus beschrijft zelfs de stand van de wenkbrauwen ten opzichte van de ogen, waarin ook *vergelijkingen met het gedrag van dieren*, bij hem zo kenmerkend, opduiken:

“De wenkbrauwen moeten ontspannen zijn: niet samengetrokken, wat op norsheid wijst; niet tot boogjes opgetrokken, wat een teken van arrogantie is; niet over de ogen neergedrukt, zoals bij mensen die kwaad in de zin hebben. Ook het voorhoofd moet opgewekt en glad zijn: een teken van een goed geweten en een open geest. Niet gegroefd als bij een oude man, niet beweeglijk als bij egels, niet grimmig als bij stieren.”

Uiteraard moet de neus vrij zijn van snot, dat je niet aan je mouwen smeert. Het is onbeleefd te lachen met de mond opengesperd, de tanden ontbloot en de wangen gerimpeld: dat doet denken aan honden en wordt een sardonische lach genoemd. Als je moet spuwen draai je je om, en geef je niemand de volle laag. Als er wat tussen je tanden is blijven zitten, peuter je dat niet los met de punt van een mes, niet met je nagels zoals honden of katten en evenmin met een servet: je gebruikt een tandenstoker van mastiekhout, een veertje of het scherpe beentje van een kippenpoot. Je houdt je houding en je lichaamstaal van jongs af aan in de gaten, want “kinderlichamen lijken op jonge scheuten: zoals je die met stokjes of touwtjes

leidt, groeien ze verder uit en zo blijven ze ook”. Niets ontsnapt aan Erasmus’ aandacht, evenmin de edele, of zo je wilt scabreuze, delen:

“Sommige mensen stellen dat een kind de behoefte om een wind te laten moet bedwingen door zijn billen samen te knijpen. De etiquette wil echter niet dat je, terwijl jij je best doet om beleefd te blijven, jezelf ziek maakt. Als je de kans hebt om je terug te trekken, doe dat dan; anders moet je, zoals een heel oud spreekwoord zegt, het geluid met gehoest verhullen.”

Ik wil de aandacht vragen voor een Erasmus typerend aspect, dat ook Irene Simons is opgevallen. Het aanleren van goede zeden biedt namelijk een kans om een stap *vooruit* te doen in de samenleving, het geeft een kind een van de voorwaarden tot emancipatie in handen:

“Voor kinderen van goede stand is het een schande de gewoonten van hun stand te vergeten. Is het nu eenmaal zo dat je van eenvoudige, nederige komaf bent of zelfs van het platteland komt, doe dan je uiterste best om dat nadeel te verhelpen door je verfijnde manieren. Niemand kan zijn ouders of zijn vaderland kiezen, maar iedereen kan zijn karakter en zijn manier van leven bepalen.”

Omdat velen dit aspect, dat bij Erasmus wel een belangrijke rol moet spelen gezien zijn eigen afkomst, over het hoofd zien, kies ik een citaat uit een andere publicatie. Het gaat dan over de vraag of een leraar kinderen mag slaan, en Erasmus haalt de leraar van Cato de Jongere aan, Sarpedon, die zegt dat een *goede* leraar niet hoeft te dreigen met een stok. Bovendien, wat zouden die leraars moeten doen als ze het kind van een koning of keizer opvoeden, want die mogen ze immers niet slaan. En dan vaart Erasmus uit²¹:

“Wat zeg je me daar? Zijn kinderen van gewone burgers misschien minder dan prinses? Moet een man niet evenveel van zijn zoon houden als was hij een koningskind? Wie van lagere afkomst is, heeft des te meer behoefte aan de steun van opvoeding en culturele achtergrond om zich tot een betere positie op te werken. Een telg uit een meer gegoede familie heeft juist behoefte aan filosofie om zijn zaken goed te beheren. En laat ik niet vergeten dat nogal wat mensen uit een lagere bevolgingsklasse een leiderspositie krijgen toebedeeld, ja soms zelfs de hoogste top, die van pauselijke waardigheid, bereiken. Dat lot is niet voor iedereen weggelegd, maar toch moet iedereen hiertoe opgeleid worden.”

Hij schrijft in deze passage over de eerste en enige Nederlandse paus, Adriaan VI, een Utrechtse vriend van Erasmus, en over zichzelf, het kind dat er niet had mogen zijn.

2. Het vermogen tot tolerantie en zelfkritiek.

²¹ Erasmus, *De opvoeding van kinderen*, derde tekst uit *Opvoeding*, Atheneum Amsterdam 2006. De Latijnse titel is *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis*, Bazel 1929.

Bij het voorbereiden van deze lezing dacht ik eigenlijk dat de bronnen bij Erasmus over ‘tolerantie’ wel besloten zouden liggen in de teksten die de theoloog Sperna Weiland op onze school heeft behandeld, en die overigens ook de kern blijken te vormen van de teksten van Erasmus in de bundel over ‘Opvoeding’. Bij Sperna Weiland staat ongeveer dit²²:

Een wezenlijk aspect van Erasmus' denken is immers zijn opvatting van het begrip 'tolerantie'. Bij het tot zich nemen van de rationele stof van de verschillende schoolvakken hoort onlosmakelijk de tolerantie: een leerling mag er niet van uitgaan dat hij altijd gelijk heeft en dat de anderen dus ongelijk hebben. Bij tolerantie hoort de erkenning dat ook een ander het recht heeft om zichzelf te zijn. Tolerantie is je in een ander verplaatsen en zijn mening respecteren. Zij moet echter op een redelijke wijze samengaan met intolerantie als fundamentele menselijke waarden in het geding zijn: 'Dat kan niet, dát kun je niet maken.' De leerlingen moeten dan wel in alle redelijkheid kunnen zeggen waarom je dat niet kunt maken. Dat is een element in de 'kennisverwerving' waar het in de school wezenlijk om gaat: leren inzien wat je kunt maken en wat niet – en waarom niet. Erasmus' tolerantie is geen onverschilligheid.”

Een mooie passage, maar bij Sperna Weiland zonder verwijzing naar de bron bij Erasmus. Het staat nergens in de teksten over *Opvoeding*, die dateren tussen 1500 en 1530. Waar dan? In het laatste lustrumboek staat echter een artikel van de filosoof Wiep van Bunge (op dit moment elders in actie voor jullie) over ‘tolerantie’, en daarin staat wellicht de bron. Dat blijkt zo te zijn. Bij Van Bunge²³ staat:

“Erasmus was dus vóór tolerantie. Dat weten we niet zozeer omdat hij een systematisch pleidooi voor de tolerantie heeft geschreven, want dat heeft hij niet gedaan. Het dichtst in de buurt kwam zijn De sarcienda ecclesiae concordia, ook wel De amabili ecclesiae concordia genoemd, dat in 1533 in Bazel verscheen. Later zouden bijvoorbeeld Pierre Bayle (ook uit Rotterdam) en Spinoza dat wél doen. Net als Locke, Voltaire en ga zo maar door. Erasmus schreef hoofdzakelijk brieven over tolerantie – aan machthebbers die hem om advies vroegen: ‘Steeds meer van mijn onderdanen worden protestant, wat moet ik doen?’ In die brieven ontwikkelde Erasmus een serie argumenten vóór tolerantie.”

Is dit een voorbeeld van Erasmus’ superieure ironie, *de amabili ecclesiae concordia*, over de beminnelijke eendracht van de kerk, terwijl de markten vol staan met brandstapels, wurgpalen en galgen voor de ketters? Het ging in Erasmus’ tijd om een gewelddadige splitsing in de christelijke kerk: er ontstond een nieuw geloofschisma binnen het westerse christendom met enerzijds het Roomse katholicisme en anderzijds verschillende vormen van protest(antisme). Erasmus is tegen dit schisma, ook omdat het zijns inziens een onafzienbare golf van oorlog en ellende teweeg zal brengen. Hij wordt terzijde geschoven, de christenheid is na meer dan

²² Sperna Weiland, *Erasmiaans Gymnasium*, 1994, zie noot 7; bewerkt door Leo Molenaar, zie noot 1. Ook bij Louise Langelaan, *Erasmus voor de Klas*, Rotterdam 2007, *Huis van Erasmus*.

²³ Wiep van Bunge, *Erasmus en de tolerantie*, in *Ex Pluribus Unum; 675 jaar Erasmiaans Gymnasium*, Rotterdam 2004.

duizend jaar fundamenteel verdeeld. Onder die omstandigheden ontstaat er voor Erasmus de praktische vraag hoe daarmee om te gaan: gaan we de wederzijdse verdelging tegemoet en daarmee de ondergang van Europa of moeten er omgangsvormen komen en kunnen mensen van beide christelijke geloven naast elkaar leven? In die politieke verhoudingen kiest Erasmus klip en klaar voor verdraagzaamheid, de letterlijke vertaling van ‘tolerantie’. Volgens Van Bunge ontwikkelt hij in zijn publicatie in hoofdzaak vier argumenten die ik in zijn tekst in cijfers aangeef:

“Om te beginnen zei hij: intolerantie vergroot het probleem. Hoe strenger je bent, hoe meer verzet dat zal oproepen. Wees voorzichtig (1). In de tweede plaats: stel dat ‘wij’, de katholieken, ooit in de minderheid raken: dan willen wij toch ook getolereerd worden (2)? Bovendien: is het niet wezenlijk onchristelijk om intolerant te zijn? Een christen mag geen tiran zijn. De christelijke moraal eist juist zachtmoedigheid (3). En op de achtergrond speelt bij Erasmus steeds de overtuiging dat een echte christen een vroom mens is, en dat die vroomheid vooral uit het gedrag van christenen moet blijken. Eigenlijk, vond Erasmus, hoef je als christen maar in een beperkt aantal dogmata te geloven: die mag je niet in twijfel trekken, maar over heel veel geloofsartikelen kun je inderdaad van mening verschillen, zonder dat je daarmee een heiden wordt (4).”

Vier argumenten, derhalve. De eerste twee lijken praktisch, en had Erasmus al eerder toegepast. Zo had hij in zijn verhandeling over *De Turkenkrijg* de idee ontwikkeld dat elke overheid, christelijk of islamitisch, de Joden, islamieten en christenen *op dezelfde manier* tegemoet dient te treden; een ieder moet de wet respecteren, maar als iemand dat doet kan hij gewoon, ongeacht zijn geloof, als burger functioneren²⁴. Dat werd reeds een halve eeuw later de politiek van Willem de Zwijger in de opstand van de Nederlanden tegen Spanje, en tegen die verdraagzaamheid liepen de calvinisten storm. De argumentatie ontstaat eenvoudigweg door een verplaatsing in de positie van de ander, en het zelfbehoud dat je in dat geval zou wensen. De filosoof Van Bunge:

“Vooral dat laatste punt lijkt me heel belangrijk. Hij had het trouwens niet zelf verzonnen, maar hij heeft er wel enorme invloed mee gehad, en het is ook als ‘typisch Erasmiaans’ de geschiedenis ingegaan. Het idee is simpel en vooral gebaseerd op de erkenning van de menselijke feilbaarheid. Op het idee dus dat mensen heel beperkt zijn. Goed, zegt een Erasmiaan, in sommige dingen moet je wel geloven, maar in de meeste kwesties moet je gewoon toegeven dat de ander ook wel eens gelijk zou kunnen hebben. En dat jij dus het recht niet hebt die ander de wet voor te schrijven. Wij zijn God niet. God weet precies wat waar is en wat niet, maar wij zijn mensen, en mensen vergissen zich.

Het interessante is dat de kritiek die je al heel vroeg in de zestiende en zeventiende eeuw op dat Erasmiaanse standpunt hoort, veel lijkt op de kritiek die je vandaag de dag veel hoort op ons moderne geloof in tolerantie. Die kritiek is tweeledig. In de

²⁴ Erasmus, *De Turkenkrijg*, 2005. Eeuwenlang niet in het Nederlands verkrijgbaar, de Latijnse titel is *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo et Obiter Enarratus Psalmus XXVIII*, 1530. Overigens spreekt Erasmus zich aan het eind (pagina 70) toch uit *tegen* een aanvalsoorlog: “Tenzij het absoluut noodzakelijk is, ben ik geen voorstander van een oorlog tegen de Turken.”

eerste plaats – dat zie je al bij Erasmus zelf – gaat natuurlijk achter deze gedachte over tolerantie een flinke portie eigenbelang schuil. Erasmus is ook voor tolerantie omdat-ie zich realiseert dat hij zelf óók getolereerd wil worden. Stel je voor dat die protestanten winnen! (...) In de tweede plaats: verraadt deze tolerantie geen onverschilligheid? Zegt Erasmus niet eigenlijk: denk jij maar wat je wil – zo lang ik er geen last van heb? Zegt iemand die ‘tolerant’ is, niet ook: met jou debatteer ik niet meer.

Ik denk dat voor beide punten van kritiek inderdaad wel wat te zeggen valt. Nogmaals: tolerantie is allesbehalve vanzelfsprekend. Toch is er, denk ik, een heel bijzondere reden om Erasmus gelijk te geven. Wie voor tolerantie is in de Erasmiaanse zin, die moet voordat hij of zij besluit dit of dat te tolereren, eerst wel voor zichzelf uitmaken wat hij of zij niet tolereert. En waarom niet. Wie alles tolereert, die is inderdaad onverschillig in plaats van tolerant. Ik zei in het begin al: de meeste ‘beschaafde’ Westerlingen hebben ook hun eigen dogmata, waarheden die zij niet willen opgeven. Wanneer je die ontkent, breek je een taboe. (...) En ik denk dat het verstandig is om met name democratie, gelijkheid en tolerantie als ‘heilige huisjes’ te laten staan.”

Met deze uitweiding van Van Bunge komen we dicht in de buurt van de samenvatting van Sperna Weiland, en is de kring gesloten.

Ten slotte gaan we in op Erasmus’ bezielde en bezielende optreden tegen de oorlog, en laten we hem aan het woord in enkele beroemde passages.

3. Een vredelievende instelling: Zoet is de oorlog voor wie hem niet kennen.

Erasmus’ rijpe geschriften over oorlog worden al ingeleid in de *Laus Stultitiae* (De Lof der Zotheid) van 1509, precies vijfhonderd jaar geleden. In 1506 had hij de triomfantelijke verovering van de stadstaat Bologna door paus Julius II meegemaakt, dezelfde paus van Michelangelo’s werk aan de Vaticaanse gebouwen, en hij sprak er schande van. Dergelijke “goddeloze pausen” vermoordden Christus “door hun verpestend levensgedrag”. Erasmus liet *Stultitia*, de Zotheid, onder het kopje ‘de pausen’, te keer gaan:

“Ofschoon de oorlog een zo gruwelijk iets is dat hij wilde beesten, niet mensen, betaamt, zo waanzinnig dat ook de dichters hem voorstellen als door de Furiën gezonden, zo verpestend dat hij een algemeen zedenbederf tot gevolg heeft, zo onrechtvaardig dat de gemeenste bandieten hem het best voeren, zo goddeloos dat er tussen Christus en hem volstrekt geen gemeenschap bestaat, laten (de pausen) alle andere dingen achterwege en houden zij zich alleen met de oorlog bezig.”

Het stond voor de Zotheid vast dat het “zo voortreffelijke” beroep van oorlogvoeren slechts werd uitgeoefend door “tafelschuimers, koppelaars, rovers, sluipmoordenaars, hufters, stommeriken, bankroetiers en ander schuim van het mensdom”. Elders liet hij haar opmerken:

“Is er nu wel iets zotters te bedenken dan om de een of andere oorzaak zulk een strijd te ondernemen, waarbij elk van beide partijen altijd meer schade dan voordeel heeft?”

Na de dood van paus Julius schreef Erasmus een satirisch stuk, de *Julius exclusus e coelis* (Julius uit de hemel gesloten, 1513). In een aansprekende theaterstijl die vooruitloopt op zijn *Colloquia* laat hij claviger Petrus deze oorlogsstoker weggagen van de hemelpoort; de tierende Julius belooft er werk van te maken bij diens baas! In deze jaren van ketterverbranding publiceerde Erasmus dit boekje anoniem.

Kort daarop (14 maart 1514) stuurde hij een lang epistel aan de abt Antonie van Bergen met een positiebepaling inzake de oorlog. Hij hoopte met de benoeming van paus Leo X op een nieuwe wind uit Rome. Hij schreef dat de persoonlijke aangelegenheden van de vorsten de oorzaak zijn van de meeste oorlogen:

“Het hoogste recht is dikwijls het ergste onrecht. Sommige vorsten stellen eerst vast wat zij willen en bedienen zich vervolgens van een of andere leuze voor hun handelwijze.”

De *kerkelijke* vorsten vormden geen tegenwicht; zij gaven vaak het slechte voorbeeld²⁵. Die gedachten werkte hij uit in de *Dulce Bellum Inexpertis*, een brochure van veertig pagina's²⁶. Erasmus begon daarin met het tegenover elkaar stellen van de *mens in vrede* en de *mens in oorlog*. Over de *mens in vrede* schreef hij:

“Daarom schonk de Natuur hem ook niet, zoals andere schepselen, een lelijk en afschrikwekkend, maar een zacht en vreedzaam uiterlijk, de kentekenen dragend van liefde en mededogen. Zij gaf hem vriendelijke ogen, waarin de ziel zich aftekent. Zij gaf hem buigzame armen, geschikt ter omhelzing. Zij gaf hem het vermogen tot al die liefkozingen, waarin mensen zich verenigen en waarbij ook hun zielen elkaar ontmoeten. Zij schonk hem enerzijds de lach, teken der blijheid; anderzijds tranen, symbolen van zachtmoedigheid en medelijden. Zij verleende hem een stem, niet dreigend en vreeswekkend als bij de wilde dieren, maar vriendelijk en vleiend. En hiermede nog niet voldaan heeft de Natuur alleen hém het gebruik van spraak en overleg geschonken, beide bij uitstek geschikt om welwillendheid aan te kweken en te

²⁵ Erasmus, *Brieven*, Gekozen, vertaald en toegelicht door O. Noordenbos en T. van Leeuwen, Utrecht 1960, brief aan Antonie van Bergen.

²⁶ Erasmus, *Dulce Bellum Inexpertis*, vertaald door N. van Suchtelen; Suchtelen, N. van, *Oorlog*, Amsterdam 1936. Het spreekwoord luidt in Vondels Nederlands: “Wie soet hem hiet; kent d' oorlog niet”. Een Nederlandse leerling uit Afghanistan, Djalil Makhkash, vertelde me: “Meneer, wij zeggen het zo: ‘Over de oorlog gaan zoete praatjes; maar het uur is bitter.’”

voeden, opdat niet ook bij de mensen alles uitsluitend door lichamelijke kracht tot stand zou komen.”

Erasmus' schone Latijn doet op deze pagina's denken aan het joodse *Hooglied*. Zó heeft God de mens gewild, als beeltenis van zichzelf, opdat hij als een aardse godheid het heil van de andere schepselen zou bevorderen. Vervolgens riep Erasmus het beeld op van de *mens in oorlog*, in de stijl van Homerus' *Ilias*:

“Barbaarse horden, verschrikkelijk van uiterlijk en stemgeluid, aan alle kanten in ijzere slagorde geschaard. IJselijk gedruis en geschitter van wapenen; het rauw gebrul ener grote menigte; dreigende blikken, schetterende trompetten, angstwekkend krijgsgeschreeuw; het niet minder vervaarlijk, maar nog veel gevaarlijker dreunen van geschut; waanzinnig gekrijs; verwoede stormloop, wilde verwoesting; het wrede lot der gevallen en stervenden; stapels lijken, met bloed doordrenkte velden, door menselijk bloed gekleurde stromen.” Dit krijgstoneel gaat stevast vergezeld van ontwijding en verkrachting, “verachting van alle rechtschapenheid, schending van alle wetten en een mentaliteit tot iedere misdaad in staat”.

In Erasmus' tijd stonden de legers van vijandige partijen meestal beide in het teken van het kruis, waardoor Christus de aanstichter werd van wederkerige moord en goddeloosheid:

“Werd er ooit onder heidenen zo voortdurend en zo gruwzaam geoorloofd als onder christenen? Welk een woeste oorlogsbrand, hoeveel geschonden verdragen, hoeveel bloedbaden hebben wij de laatste jaren niet aanschouwd! Welke natie bleef door het zwaard gespaard?”

Erasmus voerde de spanning tussen mooi en lelijk, tussen vrede en oorlog, tot een climax op. Hij gruwde van het onophoudelijke oorlogvoeren van christelijke koningen en vorsten:

“Gegeven de menselijke ondeugden en wispelturigheid zal het wel nooit aan motieven ontbreken.” Erasmus zegde hun namens de volkeren de wacht aan: *“Het recht dat gij vorsten bezit heeft de volkswil u gegeven. Doch mij dunkt dat wie gaf ook kan terugnemen, wanneer er niet in zijn belang gehandeld wordt.”* En inderdaad zou het Nederlandse volk, zouden de Staten van de Nederlanden bij hun afzwering van de Spaanse koning Philips II zich een halve eeuw later door deze redenering laten leiden. En, voegde Erasmus toe, indien bepaalde aanspraken werkelijk een rechtsgrond hadden, konden ze aan scheidsrechters, aan *“door lange ervaring wijs geworden mannen van aanzien”*, voorgelegd worden: *“Waarom dergelijke kinderachtige geschillen van vorsten niet aan hun oordeel onderwerpen?”*

Erasmus meende wel te begrijpen waarom de vorsten zo verliefd waren op de krijg. De oorlog maakte het gemakkelijker de eigen onderdanen te tiranniseren:

“Zodra de oorlog eenmaal begonnen is, hangt al wat er gebeurt af van de willekeur van enkelen. Diegenen, wie de vorst welgezind is, worden verhoogd, zij op wie hij vertoornd is worden afgezet. Hij eist zoveel geld als hij wil. Kortom, eerst dan voelt de vorst zich werkelijk alleenheerser.”

Het lijkt wel of Erasmus nu leeft. Bovendien speelden volgens Erasmus de verwachte oorlogsbuit en afgunst op de welvaart van de aangevallen partij meestal een doorslaggevende rol.

Erasmus' betoog ging *de mensheid* aan. Is 'vrede' de *onderlinge vriendschap van velen*, 'oorlog' is niets anders dan *de vijandschap van velen*. Als christen wekte hij christenen op tot het bewaren en cultiveren van vrede. Hij grensde zich daarbij af van het jodendom. In het Oude Testament is God er *uitsluitend* voor het joodse volk. Hij kan het bevelen in Zijn naam oorlog te voeren tegen goddeloze stammen, en hen tot de laatste grijsaard uitroeien als zij toevallig wonen in het aan de Joden beloofde land. Maar "sinds Christus bevolen heeft het zwaard in de schede te steken is de christenen iedere strijd volstrekt verboden, tenzij alleen die allerschoonste strijd tegen de verschrikkelijkste vijanden van de Kerk: tegen schraapzucht, toorn, eerezucht en vrees voor de dood. (...) Wie in deze oorlog overwint zal met geen mens ooit meer oorlog willen voeren."

Om Erasmus heen riep men op tot een heilige kruistocht tegen de Turken, de paus voorop. Maar, meende Erasmus, tenslotte waren Turken ook *mensen*:

"Meent ge werkelijk dat ge christelijk handelt wanneer ge, door een aantal goddelozen te vermoorden – maar die dan toch óók mensen zijn voor wier behoud Christus is gestorven –, de duivel een welkom offer brengt en de aartsvijand dubbel verblijdt, ten eerste omdat er een mens gedood wordt en ten tweede omdat het een christen was die hem doodde? Velen trachten, om maar goede christenen te schijnen, de Turken zoveel mogelijk kwaad te doen of vervloeken hen althans, voor zover zij tot kwaad doen niet bij machte zijn. Op deze manier valt niet veel christelijks te bereiken. Hélp liever de Turken, maak ze van goddeloos vroom, zo ge kunt, en zo ge het níet kunt, streef er dan naar, opdat ik tenminste uw christelijke gezindheid kan erkennen."

Er is geen enkele plaats in de *Dulce Bellum Inexpertis* waar Erasmus meehuilde met de wolven om een 'heilige' oorlog tegen de Turken. Integendeel, hij rukte de vorsten en de paus de egoïstische maskers af. Hij meende, ook in *De Turkenkrijg*, dat het samenleven van christenen en Turken het beste propagandamiddel was om de Turken te bekeren. De Kerkvorsten wilden een pauselijke oorlog tegen de Turken om, volgens Erasmus dan, met de geroofde schatten de bouw van de Romeinse Sint Pieter, de Jacobuskerk in Santiago de Compostela, een klooster voor de monniken in de Sinaï, de dijken in Vlaanderen en de verhoging van hun jaarwedde te bekostigen: hun enige oogmerk was geld, of ze nu paus Pius II of Bernard van Clairvaux heetten. Hij gaf felle kritiek op de predikers van een nieuwe kruistocht en de herovering van het heilige land. Ook was het volgens hem volstrekt onjuist dat iemand die sneuvelde in de strijd tegen de Turken direct in de hemel zou komen (!); dat was alleen weggelegd voor mensen met een zuiver geweten. Daartoe was in de eerste plaats een morele vernieuwing noodzakelijk:

"Wij moeten deze afschuwelijke Turk uit ons eigen hart verdrijven, dat wil zeggen de afgunst, de eerezucht, de heerszucht, de aanmatiging, de goddeloosheid, de wellust, het bedrog, de ergernis, de haat en de nijd."